

ЮЛІЯ СОРОКА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України

ТЕТЯНА ЗУБ,

старший викладач кафедри методів соціологічних досліджень Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна

“Відмова від багатства” та зміни у сприйнятті соціальної нерівності

Abstract

Refusal to answer a question about richness provides some important information regarding an actual perception of social inequality. The people's attitudes towards this phenomenon have been changed essentially and “unexpectedly” during last ten years. To argue this statement, both sociological and cinema discourse are taken up together.

Спостереження за повсякденним життям і звичайними реакціями наших співгромадян підказує, що ставлення до таких атрибутів нової постсоціалістичної дійсності, як шикарні автомобілі іноземного виробництва на вулицях, ресторани й магазини дорогих товарів, приватні будинки у парковій зоні, дорогий одяг тощо, істотно змінилося. Вони вже не викликають сильних відчуттів захоплення/гніву, неодмінних риторичних запитань до їхніх власників про шляхи здобуття багатства, та й уживання стосовно них епітетів, що акцентують антигромадський або злочинний характер їхньої

діяльності, таких як “спекулянти”, “зłodі”, “бандити”¹. Що стоїть за цим і наскільки глибокими є зміни, що відбулися у соціальному сприйнятті, — ці питання залишаються відкритими, зокрема у зв’язку з проблемами соціальної нерівності. Узвичаєння цих явищ змушує припустити, що змінилося уявлення суспільства про себе, про простір соціальних позицій, способи розподілу суспільного багатства, їх співвіднесеність з ідеалом справедливості та про самий цей ідеал — іншими словами, про все, що пов’язане із соціальною нерівністю та її сприйняттям.

Однак складність цього феномена, співвіднесеність його радше з науковим та ідеологічним, ніж із повсякденним мисленням не дають змоги позиціонувати соціальну нерівність як цілісний, нерозчленований об’єкт соціального сприйняття. Разом із тим можна проаналізувати категорії сприйняття, що “обслуговують” тематику соціальної нерівності [1], зокрема “справедливість”, “право”, “свобода”, “власність”, “багатство”, “бідність”.

Проте, спілкуючись із людьми у повсякденній обстановці, важко отримати в них відповіді на запитання стосовно смислу понять добра і зла, багатства, бідності, сили, правди тощо². Поряд із тим ці категорії використовуються в повсякденній мові на різних щаблях соціальної ієрархії, у різноманітних інституціональних контекстах як підстави аргументації або оцінки. Соціальні науки та мистецтво, використовуючи специфічні методи аналізу дійсності, постійно пропонують “моментальні зрізи” актуального для суспільства, його повсякденних дівців тлумачення цих понять. Зіставлення цих спостережень як взаємодоповняльних, на наш погляд, цікаве і плідне для самої соціальної науки й соціологічного розуміння реалій. У статті пропонується порівняння соціологічного бачення і “кіноверсії” проблеми “відмови від багатства”, що розглядаються як факти реалізованих із різних позицій (соціолога, повсякденного дівця, який відповідає на запитання анкети, і віртуального героя фільму) способів сприйняття соціальної реальності.

Одним із ключових аспектів постсоціалістичних культурно-ідеологічних трансформацій є зміна публічно визнаного смислу категорії “багатство”. Можна сказати, що категорія ця стала віссю значень і смислів, що рухали економічні й політичні перетворення останніх 30 років. Переоцінка, точніше, зміна значення категорії “багатство” (і в публічно визнаних і декларованих значень, і актуальних для повсякденних діячів смислів) пов’язана зі складними й болісними переживаннями, властивими перехідним станам суспільства і культури.

Виявленням такого “термінального переживання” став блок запитань, запропонованих в анкеті соціологічного дослідження “Соціальна структура українського суспільства на зламі століть” (соціологічна лабораторія ХНУ ім. Каразіна; листопад-грудень 2000 року; вибірка загальнонаціональна, рензентативна для населення України за статтю, віком, освітою, областя-

1 Заради справедливості слід зазначити, що впродовж цих років ми звикли і до картин, протилежних соціальному успіху: жебраки в переходах, “бомжі”, волоцюги також не викликають у нас особливо сильних відчуттів і переживань.

2 Винятком, мабуть, є ситуація спілкування за схемою “дорослий–дитина”, описана у відомому вірші Володимира Маяковського про те, “що таке добре і що таке погано”.

ми та типами населених пунктів). Ідеться про запитання, базоване на формулюванні “Заради досягнення багатства можна чимось і пожертвувати”, і про дев’ять його конкретизацій, що пропонують варіанти такої “жертви”: “моральні принципи”, “довіра колеґ по роботі”, “довіра друзів і близьких”, “професія”, “кар’єра”, “умови праці”, “побутові зручності”, “душевний спокій і здоров’я”

Увага до цього запитання попервах була зумовлена не стільки зверненням до категорії “багатство”, скільки тим, що близько половини респондентів ухилилися від відповіді. Частка тих, хто ухилився від відповідей на уточнювальні запитання, коливається від 50,3% до 50,4% від усіх учасників опитування. Причому, як показав аналіз, відсутність відповіді не була викликана технічними причинами або недобросовісністю інтерв’юєрів, тобто ці показники можна розглядати як достовірні.

Відмова від відповіді як змістовна інформація

Аналіз відмов від відповіді на запитання анкети соціологічного дослідження традиційно розгортається у площині методичних проблем удосконалення інструментарію, процедури опитування і кваліфікації інтерв’юєра. Небажання респондента відповідати розуміють як вияв невідповідності запитання певним критеріям якості: соціолінгвістичним, соціокультурним (зокрема й національно-культурним), психологічним [2]. Як один із критеріїв якості інструментарію розглядається також чутливість до невідповідей, оскільки респонденти, які “відмовляються відповідати”, відрізняються, наприклад, від тих, кого інтерв’юєр не застав удома. Такими можуть виявитися освічені й поінформовані респонденти, на відміну від самовпевнених і “необізнаних” [3].

В.Ядов розглядає невідповіді як потенційну реакцію на важкі запитання, що потребують від респондента поінформованості або пригадування, запитання, мета яких або характер очікуваної відповіді неясні респонденту, а також “сенситивні” запитання, на які респондент не налаштований відповідати відверто. Подолання таких ситуацій Ядов розглядає як завдання інтерв’юєра і з цього приводу дає доволі докладні рекомендації. Оскільки запитання анкети є вираженням програмних вимог дослідження, завдання інтерв’юєра полягає в тому, щоб пояснити або дати зрозуміти респондентові, чого від нього хочуть, і отримати відповідь на поставлене запитання [4].

Г.Батигін розглядає відмови від відповіді як тип систематичних помилок вибірки. Розглядаючи причини відмов, він чіткіше диференціює чинники змісту запитання, установки респондента стосовно інтерв’юєра (недоброзичлива установка) і зовнішні обставини, що перешкоджають контакту інтерв’юєра з респондентом. Підхід Г.Батигіна дає змогу розрізняти відмови від відповідей і небажання респондента співпрацювати, що може і має бути подолане тямущим і досвідченим інтерв’юєром. Скажімо, стабільно високу частку невідповідей (до 30%) викликають запитання, пов’язані з тематикою доходів або інтимного життя. Спираючись на досвід опитувань і переписів у США, автор наводить оцінку загальної кількості відмов (5%) і перелік категорій населення, що частіше за інших відмовляються від відповідей: білі, ви-

сокоосвічені, жителі міст. Таким чином, відмова від відповіді інтерпретується як варіант нормальної реакції респондента, а “важкість” запитання¹ пов’язується з наближенням його теми до межі між публічним і приватним простором респондента [5].

Когнітивний аналіз опитувального інструментарію, предметом якого є активізовані ситуацією інтерв’ю розумові процеси, розглядає невідповідь як варіант семантично неадекватної відповіді [6]. Увага переноситься з лексичної й логічної правильності запитань на семантичну відповідність їх темі, тобто на процеси інтерпретації респондентом вербального матеріалу запитання. Такий напрям аналізу пов’язаний з усвідомленням необхідності подолання схильності респондента сказати те, чого від нього очікують. Посилаючись на спостереження американських соціологів [7, с. 38], Д.Рогозін звертає увагу на закладене в самих запитаннях припущення про необхідність відповіді, внаслідок чого респондент, який не відповідав або завагався з відповіддю, відчуває психологічний дискомфорт, відчуття неадекватності, когнітивний дисонанс. Основна увага респондента, веде далі Д.Рогозін, спрямована не на запитання, а на вербальну поведінку інтерв’юєра, способи подання запитання і сприйняття можливих відповідей. Намагаючись подолати когнітивний дисонанс, зумовлений ситуацією інтерв’ю, респондент замислюється над запитанням, уточнює запитання або власну відповідь, обґрунтовує неможливість дати відповідь. У результаті отримання семантично адекватної відповіді респондента стає проблематичним і збільшується ймовірність отримання “фальшвідповіді”, рівнозначної невідповіді. Отже, когнітивний аналіз опитувального інструментарію виявляє причини невідповідей або семантично неадекватних відповідей у самому методі інтерв’ю, принципах його побудови.

Ця позиція дістала обґрунтування в межах рефлексивної соціології П.Бурдьє [8]. Але нас цікавлять не так його епатажні висловлення з приводу практики опитувань громадської думки, як наслідки цих ідей, що стосуються відмови респондентів відповідати на запитання.

Здатність “продукувати думку” не є загальною, а соціально розподілена відповідно до культурної компетенції, тобто до характеристик соціокультурного простору, прийнятих у суспільстві принципів “поділу праці”, відповідальності, знання, наприклад, за ознакою статі або віку. Так, за спостереженнями Бурдьє, у сучасному суспільстві політична проблематика більшою мірою перебуває в компетенції чоловіків, на противагу “жіночим” запитанням про міжособистісні відносини, сім’ю, дітей тощо.

Культурна компетенція визначає етичний вимір уявлень та опіній, тоді як факт опитування надає їм політичного значення. Іншими словами, спостережуваний порядок речей, актуалізований в уявленнях індивіда в категоріях “належного”, в опитуванні актуалізується в категоріях “можливого” чи “бажаного”. Якщо тематика запитань не пов’язана із соціальним інтересом певної категорії респондентів, тобто лежить для них поза зоною реле-

¹ Зауважимо, до застосування в даному випадку лапок удається сам Г.Батигін: “Загальна кількість відмов варіює від 5% у переписах населення США до 30% в окремих “важких” обстеженнях, що, наприклад, стосуються доходів або інтимного життя” [5].

вантності¹, опитування перетворюється на нав'язування проблематики, збирання думок, що не мають реальної сили. “Частка відповідей на запитання про систему освіти дуже пов'язана із мірою наближеності респондентів до самої системи, а можливість наявності opinii коливається залежно від можливості мати право розпоряджатися тим, з приводу чого висловлюється думка” [див.: 8, с. 159–178].

Публічний характер процедури опитування ґрунтується на припущенні, що поставлені запитання заслуговують на обговорення або доступні для обговорення. Хоча не завжди з цього приводу в суспільстві існує консенсус. Причому в даному разі йдеться не про непристойне чи сміховинне, тобто не про так чи інакше табуйовані царини соціального знання, а про тематики, що лежать за межею релевантності для конкретної категорії респондентів. Бурдье пише: “Виявляється фантастичний розкид: там, де студент, належний до одного з лівацьких рухів, розрізняє 15 політичних напрямів, лівіших за Об'єднану соціалістичну партію, для кадра середньої ланки немає нічого” [див.: 8, с. 159–178].

Виявом цих незбігів і є відмови респондентів відповідати на запитання анкети. Тому ігнорування невідповідей означає симуляцію консенсусу. Інакше кажучи, невідповіді слід розглядати як змістовну інформацію. Спостереження, зроблені П.Бурдье, уможливають формулювання підстави для їх інтерпретації. Так, частка тих, хто не відповів, вища серед жінок, ніж серед чоловіків, і політичний характер запитань, як правило, дається взнаки у її збільшенні. Рівень освіти впливає на частку осіб, які не відповіли на запитання, що стосуються знання і пізнання. Частка невідповідей на запитання етичного характеру нечутлива до різниці в освіті. Зрештою, чим більшою мірою запитання стосується проблеми, що породжує конфлікт, “вузла протиріч”, тим частіше трапляються відмови відповідати.

Ці ідеї набувають чіткішого звучання, якщо проінтерпретувати їх у контексті *проблематики соціального сприйняття*, де соціологічне опитування можна розглядати як специфічну соціоперцептивну ситуацію.

Соціологічне опитування як ситуація соціального сприйняття суттєво відрізняється від процесу сприйняття в реальних умовах соціальної взаємодії. У реальній ситуації оброблення інформації зовнішнього середовища актуалізує ті чи ті застосовні до ситуації категорії сприйняття, які здатні найадекватніше охопити її конкретику й передбачають у подальшому певні реакції, дії індивіда. У межах опитування індивід змушений оперувати запропонованою у запитанні категорією, і його свобода обмежена можливістю погодитися або не погодитися із застосовністю цієї категорії і/або конфігурації категорій до аналізу запропонованої в запитанні ситуації.

Умовою отримання відповіді на запитання анкети в такому разі є те, наскільки категорія сприйняття, що конститує запитання анкети, є для нашого респондента знайомою, вживаною, “своюю”. У категоріях концепції повсякденного сприйняття А.Шютца [9] ця ідея звучить так: ми можемо очікувати на адекватну відповідь респондента у випадку, якщо категорія сприй-

¹ У даному разі використовується поняття концепції повсякденного знання А.Шютца. (див.: [9]).

няття, що конструює запитання, перебуває в межах релевантного знання культурного зразка групового життя. Іншими словами, важливо, по-перше, чи включена ця категорія в актуальні для нього схеми сприйняття соціальної реальності й, по-друге, яке місце (наприклад, ближче до центру або до периферії) вона посідає.

З іншого боку, значущим для отримання відповіді респондента є його готовність публічно обговорювати запропоновані у запитанні категорії. У ситуації опитування респондент опиняється в публічній¹ позиції експерта, а невідповідь стає ще й фактом неприйняття такої позиції. Готовність говорити про будь-що публічно визначається зв'язком категорії, що нас цікавить, з позицією соціокультурного простору, яку посідають респонденти, котрі відмовилися від відповіді, у таких її аспектах, як соціальний інтерес і культурна компетенція. Невідповідь може бути спричинена, з одного боку, незбігом поля культурної компетенції зі значенням категорії, з іншого боку, ціннісним забарвленням категорії в контексті соціального інтересу цієї групи респондентів. Перефразуючи П.Бурдьє, зауважимо, що невідповідь сигналізує про виключення (з причин етичних і/або політичних) категорії з переліку санкціонованої до публічного обговорення тематики.

Таким чином, аналіз статистичних даних про тих, хто відмовився від відповіді, дає змістовну інформацію про значення цього запитання, а також про розглядувану групу респондентів. А викладений вище підхід дає змогу сформулювати низку гіпотез, які пояснюють факт невідповіді з урахуванням як соціокультурної ситуації дослідження, характеру самого запитання, так і характеристик респондентів, котрі не відповіли.

У центрі уваги цієї розвідки — одна з категорій сприйняття соціальної нерівності — “багатство”, що пов'язує різноманітні аспекти трансформаційного соціокультурного простору: культурні символи, практики їх повсякденного і наукового вжитку. Зафіксовані за допомогою процедури опитування й аналізу даних розподіли відповідей і невідповідей респондентів, своєю чергою, дають змогу визначити актуальний на момент проведення дослідження соціокультурний смисл даної категорії.

Характер запитання: багатство як жертва

Перш ніж звернутися до перевірки гіпотез, сформульованих на підставі розуміння невідповідей як змістовної інформації, звернімося до аналізу самого запитання, його формулювання і смислу.

Формулювання запитання, на мій погляд, яскраво демонструє включеність самих авторів у процеси змін структур соціального сприйняття не лише як дослідників, а й як повсякденних дівців за умов соціальної дестабілізації. “Заради досягнення багатства можна чимось і пожертвувати” — у цих словах лунає рефлексія актуальної множинності ціннісних орієнтацій і критеріїв дії стосовно багатства. Понад те, фіксація полярності ідеологічних

¹ Тобто, в категоріях І.Гофмана [10], у позиції, що підлягає правилам публічної взаємодії.

рамок посилюється визнанням недостатності або неможливості обґрунтованого й певного вибору між ними.

Запитання, фактично, містить протилежні диспозиції щодо багатства. Воно приймається як цінність, що виражається в самому факті тематизації запитання, винесенні категорії “багатство” на початок речення, використанні твердження “можна”. З іншого боку, багатство заперечується як цінність, що виражається в ототожненні його із жертвою. Драма змін прочитується в рядках анкети: багатство вочевидь існує і має владу, змушує зважати на нього. Воно волає про себе з іншомовних вивісок магазинів, яскравих етикеток, привабливих і дорогих товарів — вбрання, меблів, автомобілів. Проте відомі шляхи його досягнення передбачають відмову від інших цінностей — аж до моральних принципів.

Іншими словами, у запитанні об’єднані два смисли слова “багатства”. Перший — інструментальний, виражений присутністю у формулюванні запитання слова “досягнення”. У цьому сенсі “багатство” розуміється як результат цілеспрямованої діяльності, і таке сприйняття багатства можливе для людини, позиція якої (реальна чи бажана) передбачає або допускає таку можливість. Другий смисл — “оцінний”, виражений словами “заради” і “жертвувати”. Така інтерпретація багатства властива позиції неідентифікації себе з цим явищем, сторонній, споглядальній позиції, що рефлексує й порівнює можливості.

Якщо інструментальна інтерпретація асоціюється із “позитивною” оцінкою явища багатства, то оцінна — із “негативною”¹, яка у формулюванні запитання виявляється пов’язаною зі словом “пожертвувати”. Багатство тут означає відмову від інших значимих цінностей, їхню заміну, фактично свідчить про неможливість одночасного досягнення їх, про їхній конфлікт. Інакше б у запитанні використовували не категорію “жертва”, а, наприклад, категорію “засіб”. Не потрібно, мабуть, пояснювати, що асоціація (фактично — ототожнення) багатства із жертвою характерна для ідеології, яка заперечує цінність матеріального багатства, наголошує його аморальність. Якщо респонденти, котрі дали бодай якусь змістовну відповідь на ці запитання, тим самим здійснили вибір між протиставленими в ньому цінностями, то респонденти, які ухилилися від відповіді, продемонстрували незгоду із самою цією дилемою.

Емпіричним підтвердженням висловлюваних положень стосовно значення категорії “багатство” можуть слугувати результати дослідження, опубліковані Т.Заславською ще 1997 року [11, с. 182–183]. Вона зазначає, що більшість росіян (певною мірою ці властивості можна приписати й українському суспільству) “пов’язують багатство не з працею, енергією і талантом, а передусім — із нечесністю”. Серед чинників багатства у громадській думці присутні (у порядку убутання значимості) зв’язки з потрібними людьми (77%), економічна система, що дає змогу багатим наживатися за ра-

¹ Використовуючи тут лапки, ми наголошуємо, що опозиція *позитивний-негативний* не відображає всієї складності ідеологічних орієнтацій, представлених у питанні, а лише позначає протиставлення їх.

хунок бідних (70%), а тільки потім — таланти і здібності (41%), можливість здобути добру освіту і роботу (40%), талан (28%) і наполеглива праця (21%).

Крім того, відмовляючись від відповіді, респонденти, які нас цікавлять, продемонстрували відмову від багатства як категорії соціального сприйняття і мислення. Тим самим вони показали, що категорія “багатство” — зайва й далека для них, зовнішня стосовно актуальних схем соціального сприйняття, не включена в ці схеми. (Нагадаю, що контекст запитання не передбачав можливості інтерпретації категорії “багатство” у значенні нематеріальних цінностей.) А оскільки “схеми сприйняття, актуальні для індивіда чи групи, дають нам уявлення про їхню реальність, як у категоріях релевантності, можливості, так і в категоріях належності” [12], витіснення категорії “багатство” означає в буквальному сенсі відмову від багатства. Ця “відмова від багатства” можлива в такому просторі соціального сприйняття і дії, де багатство в якомусь з утілень цієї категорії не є присутнім, асоційовані з багатством предмети виключені, а “багаті” люди завжди розташовуються по той бік межі “ми–вони”.

Повертаючись до головної мети аналізу — з’ясування характеристик соціальної позиції людей, які відмовилися говорити про багатство, — і базуючись на викладених вище ідеях про змістове значення відмови від *відповіді*, сформулюємо основні гіпотези для аналізу емпіричного матеріалу: (1) Категорія “багатство” лежить за межами релевантності для групи, утворюваної тими, хто не відповів, тоді серед них мають переважати “бідні”. (2) Запитання прочитується респондентами як політичне, як таке, що не збігається з їхньою культурною компетенцією, тоді серед них мають переважати жінки та люди старшого віку. Нарешті (3), категорія “багатство” безпосередньо заторкує інтереси, інтерпретується негативно, тоді для тих, хто не відповів, мають бути характерними співвідносні з такою диспозицією політико-ідеологічні орієнтації.

Характеристики соціальної позиції “відмови від багатства”

Частка тих, хто відмовився відповідати на запитання, що передбачає вибір тих чи тих варіантів “жертви” заради багатства, коливається від 50,3% до 50,4% (далі для зручності викладу: “невідповідачі”). Отже, якими є характеристики соціальної позиції цієї групи та її відмінності від інших? При аналізі емпіричного матеріалу була застосована процедура фільтрації масиву і подальшого порівняння характеристик респондентів, які відмовилися від відповіді, та решти респондентів. Далі наведено показники, за якими відмінності статистично значимі на рівні 0,01–0,05.

Стать: частка жінок серед “невідповідачів” становить 60%, тоді як для решти частини масиву співвідношення чоловіків і жінок 48% до 52%.

Вік: переважна частина “невідповідачів” (66%) — люди віком від 21 до 50 років. Разом із тим частка тих, хто відмовився, щодо всіх респондентів зростає зі збільшенням віку і досягає максимального значення (29%) для вікової групи понад 60 років. Іншими словами, серед “невідповідачів” частка людей віком понад 50 років у півтора з лишком раза більша, ніж серед інших.

Освіта: рівень освіти “невідповідачів” дещо нижчий, ніж у решти. Тут значно вищою є частка респондентів із початковою і неповною середньою освітою (16% проти 9%). Водночас частки людей із загальною середньою і середньою професійною освітою однакові в обох групах.

Обираючи *мову інтерв'ю*, “невідповідачі” частіше висловлювалися за українську (44%). Частки респондентів, які воліють розмовляти російською, і тих, хто ладен спілкуватися як російською, так і українською, практично однакові — 28% проти 29%.

“Невідповідачі” з більшою впевненістю відповідають на запитання про віру. *Віруючими* себе вважають 66% із них (серед решти — 57%), а частка тих, хто завагався відповісти, більш як у півтора раза нижча, ніж серед інших респондентів.

Характеризуючи розподіл респондентів за *типами населених пунктів*, бачимо, що найпомітніші відмінності стосуються сільських жителів. Серед “невідповідачів” частка сільських жителів найбільша й становить 33% осіб цієї поселенської категорії. Також серед тих, хто відмовився, частка жителів столиці вища, ніж серед інших (7% проти 3%).

Характер *соціально-класової самоідентифікації* “невідповідачів” має лише одну істотну відмінність: тут рівень самоідентифікації із селянами удвічі вищий, ніж у решти респондентів, і становить 18%. Серед тих, хто відмовився відповісти, ми також не знаходимо бізнесменів, підприємців, державних чиновників або фермерів. Висококваліфікованих фахівців, як і некваліфікованих робітників, серед таких респондентів лишень по 2%, з інтелігенцією і службовцями ідентифікують себе 5% і 3%, а з кваліфікованими робітниками — 4%. З іншого боку, частка невизначених у групі, що нас цікавить, нижча й становить 66% (72% серед інших респондентів, статистична значимість відмінностей — 0,01).

За оцінкою свого *матеріального становища* досліджувані групи респондентів різняться несуттєво. Близько 80% респондентів відчувають істотні труднощі у задоволенні своїх матеріальних потреб, і лише шоста частина в змозі в основному себе забезпечити (14% серед “невідповідачів” і 16% з-поміж інших). Водночас відмінності у відповідях говорять про те, що ті, хто відмовився, схильні оцінювати своє матеріальне становище нижче за решту.

В *оцінюванні того, як складається життя їхньої сім'ї*, “невідповідачі” назагал песимістичні. Так, 35% із них відповідають, що жити їм украй важко. Для решти цей показник становить 28%. Так само песимістично оцінюють респонденти, які відмовилися відповісти, й перспективу життя своєї сім'ї: не очікують поліпшень у найближчому майбутньому 38% із них (29% — серед інших). Поліпшень у найближчі рік-два очікують менше людей серед “невідповідачів” (10%), ніж серед інших (17%).

Цей песимізм у групі “невідповідачів” необхідно співвіднести з їхніми уявленнями про те, *від чого залежить їхнє життя*. Так, 70% тих, хто відмовився від відповіді, визнають пріоритет зовнішніх обставин. Частка тих, хто визнає значимість лише зовнішніх обставин, серед них вища й станоить 34% порівняно із 28% серед решти респондентів. Разом із тим частка тих, хто визнає пріоритет власних сил над тиском зовнішніх обставин, серед тих,

хто відмовився відповідати, нижча, ніж серед інших (порівняймо: 11% і 16%).

Характеризуючи свій емоційний стан, свої *почуття з приводу сьогодення*, “невідповідачі” загалом виявляють спільні для масиву респондентів настрій. Найчастіше вони вказують на переживання тривоги й занепокоєння (58% опитаних), рідше — інтересу й надії (41% опитаних). Найрідше — на задоволення (5% опитаних) і натхнення (3% опитаних). Проте частка тих, хто відчуває страх, серед “невідповідачів” більша, ніж серед решти (9% проти 4%), і частка тих, у кого є *інтерес і надія*, дещо нижча (18% проти 23%). (В обох останніх випадках відмінності статистично значимі на рівні 0,01, в інших варіантах — 0,05).

Оцінюючи наявну в суспільстві *напруженість* у відносинах між *багатими і бідними, вищим і нижчим* класом, “невідповідачі” категоричніші: частка респондентів, які завагалися з відповіддю, серед них нижча, ніж серед інших (1% і 3% відповідно). Крім того, ті, хто відмовився, схильні до вищих оцінок таких явищ, демонструючи тим самим більшу дистанцію між представниками названих груп (особливо між “багатими” і “бідними”).

Водночас, стикаючись із поняттями політико-ідеологічного змісту, що виходять за межі повсякденної лексики (наприклад, “демократія”, “ринкові реформи”, “економічна система” тощо), “невідповідачі” частіше *вагаються з відповіддю*, ніж решта. Так, в оцінюванні твердження: “Демократія краща для багатих, ніж для бідних” частка тих, хто завагався з відповіддю, серед респондентів, які відмовилися відповідати щодо жертв заради багатства, вища, ніж серед інших, на 5%. Подібним чином відповідають ті, хто відмовився, і на запитання стосовно передбачуваного майбутнього, можливих змін ситуації (наприклад, хто виграє від ринкових реформ).

Аналогічна тенденція спостерігається й у відповідях “невідповідачів” на запитання *про свободу*. Частка тих, хто завагався з відповіддю на запитання, чи почувуються вони вільними в сім’ї, колективі й у державі, вища серед них на 3–5% і становить 7%, 18% і 28% відповідно. Водночас ті, хто відмовився, меншою мірою відчувають брак свободи: вільними в сім’ї й у державі почувуються на 2% і 3% більше серед “невідповідачів”, ніж серед інших респондентів. Переклавши абстрактне поняття свободи мовою повсякденних смислів у відповіді на запитання: “Що для вас означає свобода?”, респонденти-“невідповідачі” повторюють спільну для масиву тенденцію, але менш упевнені у своїх висновках: частота вибору цих варіантів нижча на 1–9%. Слід відзначити нижчий, ніж за вибіркою загалом, рівень значимості таких “вимірів” свободи, як незалежне ні від кого життя, самостійний вибір змісту діяльності, розпорядження власністю і свобода пересування, наприклад за кордон.

Показовим також є рівень інтересу “невідповідачів” до політики. Частка тих, хто регулярно цікавиться політичними подіями, серед них на 5% менша, ніж серед інших.

Таким чином, *тенденція відмови від відповіді про багатство* в аналізованому масиві 2000 року була виражена переважно у жінок, людей старшого віку, з низьким рівнем освіти, у сільських жителів, які й ідентифікують себе із селянами, із нижчим рівнем самооцінки матеріального становища. Ці ха-

рактеристики соціальної позиції тих, хто відмовився відповідати на “важке” запитання, поєднуються з такими диспозиціями, як переживання страху, пригніченість і песимізм в оцінюванні сьогодення. Вони визнають пріоритет зовнішніх сил і обставин перед власною здатністю вплинути на своє життя. Також вони схильні шукати опору (передусім моральну) в авторитеті колективу. Ці респонденти демонструють нижчий рівень компетентності в політико-ідеологічній тематиці, занижену цінність особистої свободи, значну соціальну дистанційованість від “багатих” і “вищих класів” і негативні очікування стосовно них.

Повертаючись до сформульованих у попередньому параграфі гіпотез, можна сказати, що соціокультурний простір “невідповідачів”, світ їхніх уявлень (наскільки нам вдалося його відтворити) має передумови для витіснення категорії “багатство” з актуальних схем сприйняття та дії. А це, своєю чергою, характеризує особливий спосіб сприйняття соціальної нерівності: насамперед категорія “багатство” тут не є релевантною щодо дискурсу соціальної нерівності. Далі, як можна припустити, фіксація максимальної віддаленості позиції “багатства” від своєї власної, виключення багатства як цінності й, отже, виключення доступних і гідних стратегій його досягнення, про що йшлося вище, не формує підстав дискурсу соціальної нерівності як такого. Мається на увазі відсутність передумов формування ідеалу рівності як ідеологічної передумови сприйняття реальності в категоріях соціальної нерівності. У цьому разі дискурс нерівності або виявляється винятком, або переноситься зі сфери дійсності у символічні сфери релігійного чи ідеологічного, або, іншими словами – в духовні простори іншого, досконалого світу божественної справедливості або соціальної утопії¹.

Назагал ті, хто відмовився, демонструють дефіцит культурної компетенції. Вони дуже близькі за соціально-демографічними й диспозиційними характеристиками до тих, хто відмовився відповідати на “політичні” запитання, що їх описав П.Бурдьє. Разом із тим допущення про зв’язок факту невідповіді (“відмови від багатства”) з інтересами респондентів, про наявність активної політико-ідеологічної позиції, усвідомленої й ідейно обгрунтованої відмови від багатства як цінності не дістають явного підтвердження. Хоча підстав цілком виключити цю гіпотезу також недостатньо: слід зауважити, що в цій групі опинилася половина всіх респондентів вибірки, які мають учений ступінь. На думку шостої частини “невідповідачів”, їхнє життя складається непогано; 5% із них живуть заможнo; така сама частка ідентифікує себе з інтелігенцією; 34% тих, хто “відмовився від багатства”, цінують свободу висловлення власної думки; 30% регулярно цікавляться політикою; зрештою, 4% визнають свободу від моральних заборон.

Що ж до ототожнення (лише почасти метафоричного) відмови від відповіді й відмови від багатства, зауважимо, що в розглядуваній соціокультурній ситуації відмова від відповіді на запитання “Заради досягнення ба-

¹ Ці ідеї мають очевидний дискусійний характер і потребують обгрунтування й емпіричного підтвердження, що виходить за межі завдань даної розвідки.

гатства можна пожертвувати...” обґрунтована двічі. Для сприйняття запитання як політичного (в категоріях П.Бурдьє) респондентам бракує культурної компетенції. Прочитуючи його як етичне, вони демонструють небажання і неможливість публічного обговорення в ситуації інтерв'ю базових принципів своїх життєвих установок.

Розвиток позиції “відмови від багатства”: актуальний кіноваріант

Як зазначалося вище, запитання про багатство як жертву ставили респондентам у дослідженні 2000 року і пізніше не повторювали. Тому неможливо простежити строго, як змінювалася позиція респондентів, які відмовилися від відповіді. Цей факт, а також характер самого запитання, що об'єднує несумісні диспозиції щодо багатства і виражає пережиту “драму змін”, дає змогу розглядати ці матеріали в логіці “case studies”.

Проте відсутність відповідних даних опитувань не означає, що позначена в запитанні диспозиція зникає у просторі актуальних соціально-ідеологічних уявлень. Цікаві для нас категорії, що “обслуговують” тематику соціальної нерівності, функціонують у літературі, кіно, текстах пісень, у рекламних слоганах, у повсякденній мові, відтворюючи й висловлюючи характерні соціальні позиції. Ю.Левада з цього приводу наголошував, що “...отримувані дослідниками (у масових опитуваннях, глибоких інтерв'ю, статистиці) дані належать до стану видимих “терміналів” прихованого від неозброєного ока складного й у певному сенсі цілісного “механізму” культури” [13, с. 305]. Іншими словами, диспозиції й цінності, які нас цікавлять і які представлені в матеріалах соціологічного дослідження, можуть бути виявлені в інших текстах культури, культурних продуктах і зіставлені з ними.

Цікавий варіант презентації диспозиції “відмови від багатства” дає сучасний російськомовний кінематограф, а саме — **фільм “Пітер FM”** (Росія, 2006). Увага до цього фільму, який, на наш погляд, є успішним¹, зумовлена тим, що в ньому диспозиція, яка нас цікавить, виявляється пов'язаною з цілком іншою, ніж у поданих матеріалах соціологічного дослідження смирничної давнини, позицією соціального простору. Відмовляється від багатства чоловік віком 25–30 років, який має престижну професію, чітку самоідентифікацію й амбітні цілі в майбутньому.

Кілька слів про сюжет фільму. Головний герой — Максим — живе в Санкт-Петербурзі, у мансарді старого будинку і працює дворником у ЖЕКу. Він — архітектор, приїхав із Нижнього Новгорода і весь свій час присвячує створенню проектів будинків, надихаючись чудовими пам'ятниками Санкт-Петербурга. Його авторський проект перемагає на міжнародному конкурсі молодих архітекторів, і в руках героя опиняється запрошення на роботу у відомому архітектурному бюро в Німеччині. Він майже не розмовляє німецькою мовою, але це не біда, адже нарешті здійснюється його мрія: тепер він зможе працювати за своїм покликанням (а не в принизливих умо-

¹ Тут мається на увазі зв'язок успіху фільму й актуальних процесів соціального сприйняття, про що докладніше йдеться у: [14].

вах роботи за житло), жити в комфортних умовах (а не в холодній сирій мансарді), тобто мати гідне, забезпечене й цікаве життя за кордоном. Друзі по-доброму заздять Максимові, його дівчина пішла до іншого, в ЖЭКу його заяву про звіднення задовольняють в обмін на “півлітру” — іншими словами, ніщо не зв’язує упевнену в собі, успішну молоду людину.

Проте Максим відмовляється від контракту і не їде до Німеччини. Приводом залишитися стає знайдений ним мобільник, що належить якійсь дівчині Маші. Максим упродовж усього фільму намагається зустрітися з Машою, щоб повернути їй телефон. Мізерність і випадковість приводу наголошує глибину причини відмови. З телефонних розмов героїв ми дізнаємося, що рішення поїхати й досі не прийнято. Образ закордонної престижної роботи й забезпеченого життя для Максима не тільки розпливчастий, неясний, а й абсолютно далекий. Це лишень балачки приятелів, і за їхніми вигуками “*Круто!*”, “*Здорово!*” — пустота, ніщо. Прагнення багатого й престижного життя за кордоном, узвичаєне і майже обов’язкове для людини, яка сповідує індивідуалізм, нічого спільного не має з істинними цінностями героя.

Відмова героя від престижного і вигідного закордонного контракту — це “відмова від багатства” у тому сенсі, про який ішлося вище. Цього висновку доходиш, незважаючи на те, що саме слово “багатство” у фільмі не вимовляється: подані лише численні варіанти цієї когнітивної категорії (престиж, успіх, вигода, комфорт тощо). Це й ріднить героя фільму з тими респондентами, які відмовилися від відповіді у 2000 році: вони відторгають категорію багатства як чужу їхній соціальній позиції й цінностям. Вибір між “багатством-досягненням” і “багатством-жертвою” робиться на користь другого значення, і в діях героя фільму він набуває буквальності, конкретних обрисів.

Хоча перемога на міжнародному конкурсі є його персональним досягненням, Максим відмовляється від контракту: адже “багатство”, з яким асоціюється нагорода, не пов’язане в інтеріоризованих ним уявленнях і культурних категоріях із досягненням. Саме атрибути “багатства”, притаманні його майбутньому статусу співробітника берлінського архітектурного бюро, відкидаються героєм і змушують зрештою відмовитися від власного досягнення. Визначає цей вибір, на мій погляд, актуальне для героя значення “багатства-жертви”, що змушує з недовірою, а частіше — просто з презирством розцінювати багатство як таке, асоціювати багатство з обманом, моральною і фінансовою невимогливістю. З іншого боку, визнання “багатства-жертви” стає для індивіда, який прийняв багатство в будь-якому його втіленні (наприклад, у вигляді контракту, від якого відмовився Максим), постійним приводом для самокатування. Адже всі кроки на шляху до асоційованого з багатством статусу, будь-які засоби його досягнення апріорі забарвлені в кольори обману й нечесності.

Іншими словами, поєднані з досягненням атрибути “багатства” змушують героя відмовитися від нього, а пов’язані з цим вибором сумніви й переживання саме й становлять основний зміст фільму. Причому цей вибір окреслений для героя саме в моральному, а не в раціональному вимірі. Вибір не стосується, скажімо, оцінки проблем життя в інокультурному середо-

вищі, ускладнень із подальшою “конвертацією” закордонних кар’єрних успіхів на російському ринку або інших можливих негативних аспектів майбутніх життєвих змін. Примітно, що вибір героя не розгортається і в естетичній площині, надзвичайно актуальній, здавалося б, для архітектора: для нього не існують ані Кьольн, ані Дрезден, ані інші центри культури Німеччини або Європи і можливість хоча б побачити їх на власні очі.

Внутрішня боротьба героя відбувається безмовно, на дорефлексивному рівні внутрішньої інтуїції: саме тому так часто в кадрі він красномовно мовчить, поглинаючи поглядом старі фасади архітектурного Петербурга, без певної мети блукає містом, вступає у несподівані контакти (“бомж”, який порсається у смітнику, циганка-ворожка, жебрак, напівголий чоловік на двірському ослоні, якого дружина не пускає до квартири, тощо). Тому вельми привабливим стає для Максима спілкування з незнайомкою Машою, власницею знайденого ним телефону і володаркою дивовижного голосу, яка теж переживає тягар морального вибору. Її симпатія виявляється не на боці нареченого, заклопотаного зовнішніми атрибутами престижу, успіху й багатства, якими має бути відзначене їхнє весілля і все спільне життя. Відмовляючи нареченому, для якого надто значущою виявляється відмінність між кадилаком і лінкольном, саме Маша робить для глядача очевидним, спостережуваним те, чого не може прийняти Максим і від чого він відмовляється — атрибуту багатства.

В образі героя фільму диспозиція “відмови від багатства” не лише набуває нового втілення, а й засвідчується у своїй дедалі більшій значущості та статусі в символічному просторі уявлень. І це тим більш цікаво в контексті спостережуваного (порівняно із 2000 роком) зростання рівня добробуту населення, процесів соціально-економічної стабілізації, демократизації тощо. Можна з упевненістю казати, що за сучасних умов стратегія “відмови від багатства” нарощує актуальність у російськомовному соціокультурному просторі як у контексті вироблення культурних символів, так і в контексті їх споживання. З темних кутів, маргіналій вона виходить на авансцену ціннісних уявлень суспільства й несе із собою відповідні уявлення про соціальну нерівність, що виключають поняття багатства, а разом і перспективи його досягнення.

Література

1. *Сорока Ю.Г.* Социальное восприятие и взаимодействие: к социокультурной концепции восприятия // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць : У 2-х т. — Х., 2006. — Т. 1. — С. 23–30.
2. *Лютинський Я.* Вопрос как инструмент социологического исследования // Социологические исследования. — 1990. — № 1. — С. 12–17; *Клошкіна Н.А.* Причины, вызывающие отказ от ответа // Социологические исследования. — 1990. — № 1. — С. 21–26; *Девятко И.Ф.* Методы социологического исследования: Учебное пособие для вузов. — Б.м., 1998.
3. *Бутенко И.А.* “Нет ответа”: Анализ методической ситуации на страницах журнала “Public opinion quarterly” // Социологические исследования. — 1986. — № 4. — С. 118–122.

4. Методы и операции сбора данных, подлежащих количественному анализу // Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998.
5. *Батыгин Г.С.* Лекции по методологии социологических исследований : Учебник для студентов гуманитарных вузов и аспирантов. — М., 1995.
6. *Рогозин Д.М.* Когнитивный анализ опросного инструмента. — М., 2003. — http://www.i-u.ru/biblio/archive/rogozin_kongitive_analyze/.
7. *Sudman S., Bradburn N.M.* Asking questions: A Practical Guide to Questionnaire Design. — San Francisco, 1982.
8. *Бурдьё П.* Общественное мнение не существует // Социология политики. — М., 1993. — С. 159–178.
9. *Щюцц А.* Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. — М., 2003.
10. *Гофман И.* Представление себя другим в повседневном мире. — М., 2000.
11. *Заславская Т.И.* Российское общество на социальном изломе: взгляд изнутри. — М., 1997. — С. 182–183.
12. *Сорока Ю.Г.* Концепция социального восприятия П.Бурдьё: основные идеи и возможности применения // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. — Х., 2004. — С. 346–348.
13. *Левада Ю.* Индикаторы и парадигмы культуры в общественном мнении // Левада Ю. “От мнений к пониманию. Социологические очерки” 1993–2000. — М., 2000.
14. *Сорока Ю.Г.* Трансформация структур восприятия социального мира (на примере русскоязычного кинематографа) // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / Под ред. О.Д. Куценко, С.С. Бабенко. — Харьков, 2004. — С. 308–327.